

ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

У статті звернено увагу на джерела виокремлення давньої середньонаддніпрянської історико-культурної зони: свідчення лінгвістики, історії, археології, етнографії, які дають підстави визначити початок формування в ній середньонаддніпрянського діалекту; здійснено спробу обґрунтувати гіпотезу його походження завдяки комплексній характеристиці в синхронному та діахронному аспектах одного з типових для нього явищ – твердості / м'якості шиплячих приголосних.

Ключові слова: *генеза, середньонаддніпрянський діалект, історико-культурна зона, ізоглосна стратиграфія, ареал, піднебінні фонемі, шиплячі приголосні.*

Генеза середньонаддніпрянського діалекту становить одне з найскладніших завдань української історичної діалектології. До висвітлення означеної проблеми упродовж понад 130 років зверталось чимало науковців, однак гіпотези щодо походження цього говору, висунені в працях дослідників, починаючи від К. П. Михальчука, дискусійні. Одні з них вважали середньонаддніпрянський говір, як і все південно-східне наріччя, утворенням досить пізньої формації, що постало внаслідок змішування діалектних рис північної й південно-західної локалізації під час міграційних рухів XIV, XVI–XIX ст. (К. П. Михальчук, В. М. Ганцов, М. Ф. Наконечний, О. М. Маштабей, І. Г. Матвіяс), інші характеризували його як окремий діалектний тип давнього походження (А. Ю. Кримський, Ф. Т. Жилко, І. О. Варченко, Б. А. Шарпило, Й. О. Дзензелівський, Г. П. Півторак, В. В. Німчук, Г. В. Воронич). Погляди, на яких ґрунтуються твердження дослідників, нерідко суперечливі, мають лише характер припущень, але вони спонукають до пошуку та розроблення спеціальної методики історико-діалектологічних досліджень, яка б забезпечила доказовість таких наукових побудов.

Питання про походження діалектів української мови виникло одночасно з лінгвогеографічним періодом їх вивчення, і це не випадково. Адже саме ареал як результат географічної проекції мовних явищ і їхньої взаємодії впродовж різних епох є тією лінгвістичною одиницею, яку можна зіставити з подібними

одинацями археології й етнографії – межами синхронних культурно-етнографічних комплексів. Не випадково саме К. П. Михальчук, який започаткував лінгвогеографічний опис української діалектної мови, першим порушив і проблему виникнення виокремлених ним на нарч і говорів, пов'язуючи їх із племінним поділом. Наступники або цілком підтримували, або дещо по-іншому інтерпретували погляди дослідника, прагнули аргументувати свої думки шляхом виділення характерних рис діалекту та їх виявлення в матеріалах пам'яток писемності, пояснення розвитку визначальних явищ. Однак уже в середині ХХ ст. було розуміння недосконалості таких підходів, зокрема відомий український мовознавець Й. О. Дзендзелівський справедливо вважав, що дослідження генези діалектів потребує комплексного підходу як мовознавців, так і представників різних суміжних дисциплін, що дасть змогу синтезувати необхідну інформацію [7, с. 45].

Комплексні дослідження, проведені впродовж останніх років лінгвістами, археологами, етнографами, антропологами, підтверджують цю думку, засвідчуючи, що діалекти дописемної епохи можна виокремити, лише реконструюючи давні історико-культурні зони (ІКЗ) шляхом аналізу й узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, вивчення структури і характеру поведінки встановлених меж [4, с. 5–6]. У зв'язку з цим найважливішим джерелом сучасних генетичних досліджень стали матеріали лінгвістичної географії, для історичної інтерпретації яких необхідне використання фактів історії, археології, етнографії. Глото-етногенетична проблематика потребує від дослідника використання результатів порівняльно-історичних реконструкцій лише для тих одиниць, які незалежно від їхнього місця й значущості в мовній системі дають підстави виділити пасма ізоглос синхронних за часом поширення явищ. Об'єктивність таких студій визначає «збіг ізоглос із історико-археологічними межами, синхронними щодо часу формування певних мовних особливостей» [25, с. 10]. Якщо такий збіг достатньо обґрунтований, то це дає змогу встановити ізоглосну стратиграфію, тобто зв'язок ізоглосних ланок із соціально-історичними процесами певних періодів [18, с. 41; 5, с. 69–147; 24, с. 192–201]. У кількох статтях ми розглядали походження середньонадніпрянського діалекту у світлі ізоглос шляхом

виокремлення його ареалу за матеріалами АУМ і регіонального вивчення, зіставлення результатів картографування зі свідченнями інших галузей наук про людину, характеристики релевантних явищ у синхронному й історичному аспектах. Унаслідок здійсненого аналізу виявлено, що ареал середньонадніпрянського діалекту (на півночі ізоглоси сягають середньо- і східнополіського діалектів, на заході його обмежують басейни річок Росі та Гнилого Тікича, а на півдні ізоглоси ступінчасто пролягають південніше Росі до басейну Тясмину) [див. к. 1], який репрезентують межі поширення його найважливіших явищ, приблизно збігається, зокрема на Правобережжі, з межами території давнього культурного та політичного центру східних слов'ян «Руська земля» за археологічними матеріалами VI–VII ст. та локалізацією найважливіших знахідок речей VI–VII ст. [21, с. 70–72; 1, I, к. IV; див. к. 2]. В основному він відповідає зоні поширення археологічних культур різних періодів, починаючи з кінця III ст. до н. е. – кінця II ст. н. е. (зарубинецької, черняхівської, київської, пеньківської), які представлені на Київщині та Черкащині пам'ятками вздовж Дніпра від гирла Ірпеня до гирла Росі та Тясмину [2, с. 14; 21, с. 16–86], та звичаю білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла (згодом одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичної української хати), що був поширений у II ст. до н. е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева [22, с. 36]. Також окреслена зона репрезентує етнічну ознаку полян у поховальному обряді – кургани з тілопокладеннями в ямах (район Переяслава, на півдні територія між Ірпенем і Россю) [12, с. 97–105], тип слов'янських поселень VI–VII ст., виявлених у зоні лісостепу та частково південній частині лісової зони, що мали напівземлянковий характер; він спостережений тут упродовж шести століть, а в XIII ст. повністю зберігся лише в Середній Наддніпрянщині [20, с. 223–226]; архаїчні слов'янські гідроніми, поширені на південь від р. Ужа, притоки Тетерева, до середньої течії Дніпра, приблизно до р. Росі [23, с. 268–269], та гідронімія басейну Росі, що, на думку І. М. Железняк, має унікальну безперервність від індоєвропеїзмів до назв, утворених на основі сучасної української мови [8, с. 153]. Цей комплекс

міждисциплінарних матеріалів дав підстави вважати початком формування середньонаддніпрянської ІКЗ VI–VII ст., а за сукупністю низки давніх діалектних рис (збереження опозиції /p/ : /p'/ в середині слова, м'якості піднебінних /ж/, /ш/, /ч/, опозиція /л/ : /л'/, наявність / відсутність протези та ін.) виділення майбутньої зони поширення середньонаддніпрянських говірок зарахувати до IX–X ст. [13; 14].

Надійним ґрунтом для генетичного дослідження середньонаддніпрянського діалекту може бути системний синхронний опис його структурних рівнів в ареалогічній проекції. Такий підхід передбачає повніше представлення структурних особливостей цього діалекту, їхню лінгвогеографічну характеристику в загальноукраїнському контексті, виявлення особливостей реалізації та функціонування у встановлених межах, з'ясування за писемними пам'ятками внутрішньої історії розвитку та відносної хронології явищ, що й становить актуальність цієї статті.

Мета статті – аргументувати гіпотезу походження середньонаддніпрянського діалекту шляхом комплексної характеристики в синхронному та діахронному аспектах одного з типових для нього явищ – твердості / м'якості шиплячих приголосних.

Найбільш виразною ознакою в системі консонантизму досліджуваного говору є збереження опозиції твердість : м'якість передньоязикових приголосних, зокрема фонемних протиставлень /p/ : /p'/, /ц/ : /ц'/, /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ чи напівм'якості піднебінних, які в інших діалектах української мови стверділи, наявність альвеолярної /л'/, спорадичні вияви пом'якшення передньоязикових приголосних перед голосними різних рядів і підняття. М'якість шиплячих приголосних – це одна з диференційних ознак, яка чітко виділяє середньонаддніпрянський діалект у системі українського діалектного континууму як щодо парадигматичного складу піднебінних фонем, так і щодо їхніх синтагматичних характеристик.

За матеріалами АУМ, твердість : м'якість піднебінних /ш/ : /ш'/, /ж/ : /ж'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*ѣ): *лош'а*, *б'іж'ат'*, *волоч'ат'*, що утворює замкнений ареал у середньонаддніпрянських говірках [АУМ, 1, к. 90; АУМ, 3, III, к. 11]; м'якшення піднебінного [ш]

перед [а] (<*є) у слові *лош'а* в АУМ засвідчено в трьох ареалах, найбільших із яких охоплює майже всі середньонаддніпрянські говірки й південну частину східнополіських, менший локалізований в основному в лівобережних середньонаддніпрянських (північно-східній частині Гадяцького р-ну Полтавської обл.) та північних слобожанських говірок (на території Сумської обл.); найменший утворює невелика група північних слобожанських говірок та суміжних говірок Курської й Белгородської обл. Росії, доходячи окремими вкрапленнями до р. Оскол. Зрідка мікроареали цієї словоформи наявні в слобожанських і степових говірках південно-східного наріччя [АУМ, 1, к. 122; АУМ, 3, I, к. 15; АУМ, 3, III, к. 17]. А. М. Залеський вважав, що розірваність, характер розташування й конфігурації цих трьох ареалів свідчить про те, що це був у минулому суцільний діалектний масив [10, с. 154]. М'якшення піднебінного [ч] перед [а] (<*є): *волоч'ат'*, *толоч'ат'* утворює в говорах південно-східного наріччя загалом і середньонаддніпрянському зокрема значно більший ареал, ніж ареали збереження палатальності [ж'] і [ш'] [АУМ, 1, к. 123; АУМ, 3, III, к. 17]. Також м'які шиплячі засвідчено у віддалених діалектних зонах: у говорах південно-західного наріччя — покутсько-буковинському, гуцульському й бойківському та в південно-західній частині західнополіського говору північного наріччя, де вони можливі перед наголошеним приголосним [1, 3, III, к. 17], що, на нашу думку, сигналізує про незалежне збереження на периферії українського діалектного ареалу спільного архаїчного фонду.

За матеріалами регіонального дослідження встановлено типи парадигматичних структур шиплячих, виявлено синтагматичні обмеження на їх функціонування, уперше скартографовано поширення окремих структур та фонемних протиставлень у середньонаддніпрянських говірках [15, с. 147–164, к. 24, 25]. Протиставлення твердість : м'якість піднебінних фонем регулярно представлене тільки в центральних середньонаддніпрянських говірках, де його репрезентують три типи мікроструктур: /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /ѣ/ (тип А); /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч' (ч')/, /ѣ/ (тип Б); /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч' (ч')/, /ѣ' (ѣ')/ (тип Б¹). Кожному з цих типів властива специфіка щодо функціонування м'яких піднебінних фонем. У говірках типу А їх засвідчено здебільшого в позиції перед флексивним звуком [а]

(<*ε) у словоформах *б'іж'ат'*, *суш'ат'*, *вол'оч'ат'*, *лош'а*, *кур'ч'а* тощо, де ступінь палатальності піднебінних найбільший. Часто в цих же говірках зафіксовано форми зі збереженням різного ступеня м'якості шиплячих перед іншими голосними, а нерідко й приголосними в середині слова (напівтвердий, тобто середній між твердим і напівм'яким, [ч^т], напівм'який [ч[̣]], середній між напівм'яким і палаталізованим [ч[̨]], палаталізований [ч^{̨̣}]): *с'іч'ут'*, *у^чобот'ах*, *борш'ч'у*, *у^чавунах*, *р'іж^тут'*, *коч'ир'гойу*, *ноч'ул'а*, *ч'ого*, *обич'но*, *крич'у*, *криш'ат'*, *бур'ч'ат'*, *л'ож'ат'*, *суш'ат'*, *гарч'ат'* (Пш); *д'іу'ч'ат*, *кур'ч'ата*, *нал'ож'ат'* (Хм); *на^пл'еч'ах*, *приж'ил'а*, *ни^дир'ж'ат'* (Ст), *на^плеч'ах*, *ноч'у*, *лиж'ат'*, *побач'ат'* (СП); *замоч'ил'и*, *викач'уйут'*, *ноч'уйут'*, *посуш'ат'*, *лиж'ат'*, *борш^тч*, *суш'н'ак*, *виш'н'і*, *ч'асто*, *шч'идрувал'и*, *за^пл'ич^тима* (Зр).

Дистинктивна функція ДО «твердість», «м'якість» піднебінних виразніша в позиції перед флексивним звуком [а] (<*ε): *б'іж'ат'*, *крич'ат'*, *с'п'іш'ат'* (У); *пиш'ч'ат'*, *б'іж'ат'* (Бб); *дир'ж'ат'*, *приб'іж'ат'*, *лиж'ат'*, *моу'ч'ат'*, *лож'ат'*, *крич'ат'*, *клоч'а*, *кур'ч'ата* (О). В інших позиціях виявлено переважно розширення дистрибуції фонем /ж/, /ш/, /ч/ за рахунок напівтвердих, пом'якшених і середніх між пом'якшеними й палатальними виявів. У говірках типу Б глухий афrikативний шиплячий [ч[̣]] зберігає м'якість у всіх позиціях: *у^чавун'і*, *моч'ат'*, *суш'ат'*, *иш'ч'е*, *палич'ка*, *куроч'ки*, *смаж'ат'*, *покриш'у*, *г'л'еч'ик*, *ч'ир'пак*, *дужч'е*, *спич'ут'*, *вол'оч'им*, *жач'ка* (Крж); *лиж'ат'*, *суш'ат'*, *намоч'ат'*, *розмоч'увал'и*, *ш'тан'іу*, *ч'улок*, *кончил'а*, *пол'уч'ки*, *пол'уч'ал'а*, *побач'ат'*, *жоу'ч'у* (Ск). На Лівобережжі функціонування /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /ж/ перед [а] (<*ε, рідше *а) обмежене ізоліцією Чапаївка Золотоніського р-ну – Богодухівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – Овсюки, Бесідовщина, Грушківка, Тарасівка Гребінківського р-ну Полтавської обл., а на Правобережжі ця парадигматична

структура поширена на схід від умовної лінії: Дрозди Білоцерківського р-ну – Острів Рокитнянського р-ну – Кирдани Таращанського р-ну – Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл. – Вільшана Городищенського р-ну – Княжа Звенигородського р-ну – Матусів Шполянського р-ну – Ротмістрівка, Плескачівка Смілянського р-ну – Білозір'я, Чорнявка, Сагунівка Черкаського р-ну.

У лівобережних середньонадніпрянських говірках, локалізованих за р. Сулою, фіксуємо мікроареал структури /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /џ/ перед [а] (<*ѣ, рідше *а), обмежений ізолінією Оболонь, Гаївка, Старий Калкаїв Семенівського р-ну – Хильківка Хорольського р-ну – Богданівка, Оболонь Семенівського р-ну Полтавської обл. У кількох говірках східніше р. Сули виявлено мікроареали структур /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /џ(џ')/ (Он), /ж/, /ш/, /ч'(чя)/, /џ(џ')/ (Ч, Іс). Пом'якшений вияв дзвінкої африкати /џ/ зафіксовано тільки перед наголошеним голосним, проте її репрезентованість у текстах незначна через слабку функційну активність. Протиставлення піднебінних слабшає в говірках східної й південно-східної частин досліджуваного ареалу, оскільки втрачає спочатку дві, потім три корелятивні пари – /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /џ(џ')/ (тип В); /ж/, /ш/, /ч'(чя)/, /џ/ (тип В¹); /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /џ/ (тип В²), причому нейтралізація опозиції в цих говірках відбувається не тільки за рахунок ДО «м'якість», а й ДО «твердість»: *к'рашч'е, сороч'ки, тч'ут', травич'ка, ўмоч'айут', ч'ол'ов'ік, д'іу'ч'ат, йіжџ'у, л'ил'иџ'ин'ат, пахушч'а, мол'оч'ина, мол'оч'арн'у, нас'іч'е* (Іс); *нас'мажат', сушат', але'моч'ат', мо'ч'ил'и, тч'ут', сороч'ки, подушч'ка, замоч'увал'и, ка'ч'айут', ка'ч'алка, бач'ил'а, боч'ки, дош'ч'ок, об'руч', боршч', бур'ач'ком* (Ш). Тут поряд із твердими /ж/, /ш/, /џ/ функціює /ч'(ч')/, що нейтралізує опозицію /ч/ : /ч'/. У південній зоні досліджуваного континууму також фіксуємо різні парадигматичні структури шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /џ/; /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /џ/; /ж/, /ш/, /ч(ч')/, /џ/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(чя)/, /џ'(џ')/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /џ/, кілька типів реалізації фонемного протиставлення /ч/ : /ч'/: /ч/ : /ч'/ →

[ч], [ч¹]; /ч/ : /ч'/ → [ч¹(ч^ˈ)], [ч']; /ч/ : /ч'/и → [ч], [ч¹(ч^ˈ)]. Зауважимо, що східна й південна групи досліджуваних говірок становлять своєрідні мовно-територіальні утворення, які включають говірки мішаного типу: у них наявні основні риси середньонаддніпрянського діалекту, проте їм властивий системний вияв особливостей південно-західного типу та окремі вкраплення поліських нашарувань, чим і зумовлена строкатість реалізації піднебінних фонем. У західній зоні, що репрезентує перехідні та східноподільські й східноволинські говірки, функціонують тверді шиплячі.

Отже, опозицію твердість : м'якість піднебінних у середньонаддніпрянських говірках реалізує неоднакова кількість фонемних протиставлень, що зумовлено неоднорідністю генетичної основи цих говірок. У типових середньонаддніпрянських говірках м'якість шиплячих представлена парадигматичною структурою /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /ѣ/ перед [а] (<*ѣ, рідше *а). У цих же говірках засвідчено словоформи зі збереженням різного ступеня палаталізації шиплячих у позиції середини слова перед різними голосними та звуком [а](<*а), перед приголосними та в кінці слів. Така реалізація піднебінних підтверджує спостереження А. М. Залеського про те, що в «частині середньонаддніпрянських говірок до цього часу ще не завершився процес диспалаталізації шиплячих, які вимовляються з наближенням до напівм'яких» [11, с. 160].

Дослідники зазначають, що епіцентром диспалаталізації були говірки Полісся, зокрема протобілоруський діалектний ареал, де втрата м'якості шиплячих розпочалася ще до XI ст. Звідти вона поширилась і на поліські говірки української мови, зокрема в північній частині середньо- й східнополіських говірок переважають тверді шиплячі, за акустичними ознаками близькі до білоруських [19, с. 160]. Пізніше, приблизно в XII – XIII ст., диспалаталізація поширилась в південно-західні та південно-східні говори, хоч і не досягла їхньої периферії. Сила диспалаталізаційної тенденції тут уже була ослаблена, до того ж системи цих діалектів чинили їй опір. У середньонаддніпрянських говірках він підсилювався ще й відносною відмежованістю від інших українських земель, адже територія їх носіїв залишалася на цей час небезпечною для

проживання й на деякий час втратила суспільно-політичну активність. Життя на середньонадніпрянських землях упродовж тривалого часу проходило відособлено, що зумовлено не лише особливостями періоду феодальної роздробленості, а й відсутністю будь-якої культурної діяльності, оскільки населення цієї території боролось за виживання.

Диспалаталізація шиплячих пов'язана з низкою фонетичних процесів, що відбувалися в давньоруській мові: 1) занепад після них голосного [ь]; 2) зміна [е] в [о]; 3) диспалаталізація приголосних перед [е]; 4) диспалаталізація приголосних перед [и](<*и, *ы) [9, с. 311–312]. А. М. Залеський, моделюючи етапи ствердіння шиплячих у говорах української мови, указував на таку їхню черговість: 1) перед голосними переднього ряду [е] та [и]; 2) перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; 3) перед лабіалізованими голосними заднього ряду; 4) перед голосним низького підняття [а] [10, с. 16]. З огляду на це нам видається важливим показати, що в усіх цих позиціях у досліджуваних говірках шиплячі зберігають м'яку чи пом'якшену вимову: *ш^мч^че, пл^лач^чок, кл^лич^чут', дру^ржич^чки, б^брат^тич^чок, ш^шч^чоки, ка^кбач^чк^кіу (Лз); гар^гач^чоіу, ч^чаву^вни, ка^кч^чал^ли, н^ніч^чого, кол^камарч^чич^чок, оч^чирит^тинка, сор^сорч^чки, ко^кч^чир^ргу, ка^кганч^чик, ш^шч^чау^ул^ла, бо^бч^чоноч^чки, в^вінч^чац^ц:а, на^нч^чина^лас^са, д^діу^уч^чат, ч^чо, во^вл^лоч^чм^мит', во^вл^лоч^чил^ла, до^дч^чко, ч^чор^рна, но^нч^ч:у, на^нп^плеч^чах, ни^нш^шч^чич^чком, за^зпл^лач^чиш^ш, ли^лж^жат', су^сш^шил^ли, ш^шил^ла, ш^шиш^шки, ж^жни^нва (Б); дир^дж^жат' (інф), за^зс^смаж^жат', бор^бш^шч^ч, у^уш^шах, му^мрзо^рч^чки, ру^рч^чками, за^зм^міч^чу, до^дп^прич^чал^ла, тро^тш^шки, о^овеч^чки, ч^чу^уж^жі, д^діу^уч^чата, ш^шч^чо, пл^лач^чут', ч^чав^вун, мо^мл^лоч^чка (К); бор^бш^шч^ч, су^сш^шат', сл^су^уч^чаіно, п^піч^ч, на^нмо^мч^чувал^ли, од^о:у^уш^шувал^ли, то^трбо^бч^чка, на^нмо^мч^чат', то^ту^уч^чут', по^пто^ту^уч^чу, три^тку^кт^тнич^чок, мо^мч^чат', ска^сч^чувал^ли (Кр); у^уп^печ^чах, бо^бч^чки, тар^тіл^лоч^чок, ру^рч^чка, ма^мгар^гич^чок (Вс). На цю особливість середньонадніпрянських говірок вказували й інші дослідники (В. О. Богородицький, А. П. Могила, П. С. Лисенко, І. О. Варченко). Як бачимо, збереження давньої м'якості й напівм'якості в середньонадніпрянських говірках, незважаючи*

на тиск літературної мови й суміжних діалектів, є досить сильною тенденцією. Очевидно, її підтримують не тільки морфонологічні чинники, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках, на що вказував А. М. Залеський, але й система середньонадніпрянського говору, у якій збереження м'якості фонем є однією з релевантних ознак. Про це свідчить також збереження опозиції /р/ : /р'/; 2) наявність альвеолярної /ля/; 3) спорадичні вияви пом'якшення передньоязикових приголосних перед голосними різних рядів і підняття.

За свідченнями писемних пам'яток, м'які шиплячі поряд із диспалаталізованими фіксував Г. П. Півторак, відзначаючи індивідуальність писарів у передачі сполук шиплячий + голосний: *кѣнижѣникъ* (Изб., 1076: 67), *възлежащихъ* і *възлежащихъ* (Изб., 1076: 81), *разлоучахъ* і *сѣлоучахъ* *сѣ* (Изб., 1076: 91 зв.) [19, с. 160]. С. О. Висоцький фіксує в київських графіті заміну *а* на *я* та *у* на *ю* із метою пом'якшення приголосних [ж], [ш], [ч]: *душо* (№ 341), *приближюся* (№ 183), *Всев(о)ложя* (№ 317) і *Всеволожя* (№ 25), *Всьеволожя* (№ 321), *дця* (№ 146), *душя* (№ 146) [3, с. 185, 188]. У Київському літописі XII ст. найбільш чітко засвідчено збереження м'якої вимови шиплячих приголосних. Перед голосними [а], [и], [е] м'якість шиплячих спеціально не позначали (*лежахуть* 442, *держаша* 445, *тѣшашеся* 588, *величахуся* 442, *хотѣша* 290), а перед [у] її послідовно репрезентує написання буквою *ю* (*надежю* 287, *суцю*, 288 (2 р.), *моляцю* 288, *шюринъ* 694, *шюрина* 694, *шюрин(о)у* 292, 685, *бывшю* 287 (2 р.), *медушю* 586, *жемчюгъ* 589, *чюдеси* 287, *пречюдноу* 582, *моливъшюся* 589, *ставшю* 441, *плачюшася* 439, *лѣшюшю* 683, *Всеволодичю* 686, *промоучю* 687, *належащю* 291 та ін.) [16, с. 134 – 135]. В Іпатіївському літописі (XV ст.) після шиплячих зафіксовано переважно голосні, що пом'якшують попередні приголосні: *хочю*, *надежю*, *суцю*, *наставшю*, *нашю*, *хочю*, *исходящю*, *мужю*, *вѣдущю*, *святюполчю*, *захарьичю*, *ярополчичю*, *честнѣшю* тощо. А. А. Нікольський відзначав, що в цій

пам'ятці переважають м'які шиплячі, лише в кінці Галицько-волинського літопису вони тверді [17, с. 1899: 34–38]. У пізнішому Хлебниківському списку «Повісті врем'яних літ» В. М. Греченко-Журавська виявила лише м'який [ч'] – *игоревичю, чюди(и), чюжои*, інші шиплячі вже передано з твердою вимовою: після них ідуть літери **а, оу** [6, с. 133–135]. У пізніших пам'ятках дослідники м'яких шиплячих не фіксують, що, очевидно, зумовлено уже усталеним на той час ствердінням шиплячих, яке стало нормою староукраїнської мови, а згодом нової української.

Комплексна характеристика м'якості шиплячих як однієї з типових ознак середньонадніпрянського діалекту, що виокремлює його в системі українського діалектного континууму, виявляє специфіку парадигматичного складу піднебінних фонем та їхньої дистрибуції, синтагматичні особливості. Це стало підґрунтям для виділення типів говірок у досліджуваному діалекті, засвідчує незавершеність процесу диспалаталізації шиплячих у північних, центральних і частково в південній і східній зонах середньонадніпрянських говірок і репрезентує етапи втрати палатальності. Черговість диспалаталізації, функціонування м'яких шиплячих поряд із твердими відображено в пам'ятках південноруського походження XI–XVI ст. Замкненість ареалу твердості : м'якості піднебінних і його репрезентація в досліджуваному континуумі сигналізує про збереження в них цієї архаїчної риси та слугує аргументом на користь висловленої гіпотези – наявності майбутньої зони поширення середньонадніпрянського діалекту в IX–X ст.

Література

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984; Т. 2 Волинь, Наддністрянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1988; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001.
2. Березанська С. С., Максимов Є. В. Заселення Київського Полісся / Археологічні культури і питання етнічної історії // Київське Полісся. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 6–18.
3. Висоцький С. О. Київська писемна школа XI–XII ст. – Л. ; К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1998. – 247 с.

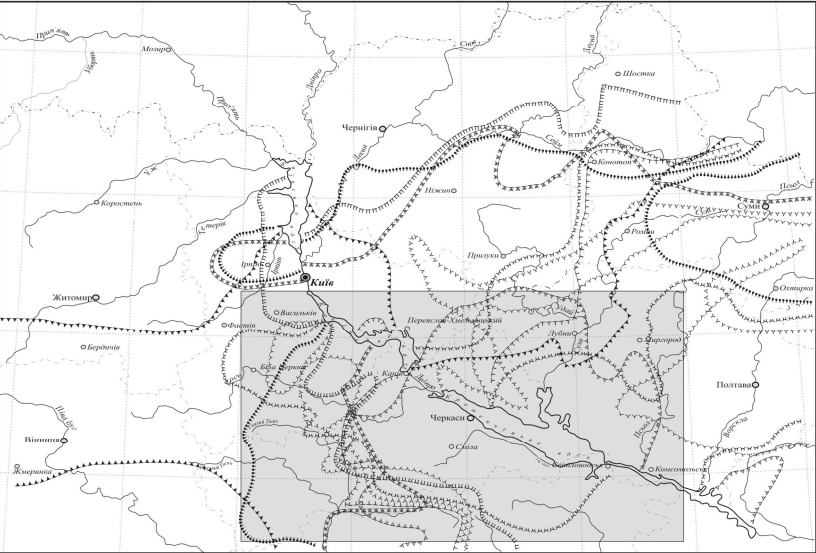
4. Герд А. С. Очерк исторической диалектологии Верхней Руси (История ландшафта). – Санкт-Петербург, 2001. – С. 5 – 6.
5. Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка. – М. : Просвещение. – 1972. – 157 с.
6. Греченко-Журавская В. М. Хлебниковский список Ипатьевской летописи «Повести временных лет» в сравнении с древнерусским протографом (южнославянские и староукраинские наслоения): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. – Днепропетровск, 1996. – 157 с.
7. Дзендзелівський Й. О. Стан дослідження генези українських діалектів // Мовознавство. – 1881. – № 1. – С. 45–51.
8. Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянського Правобережжя. – К. : Наукова думка, 1987. – 201 с.
9. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
10. Залеский А. М. Причины ствердіння шиплячих в українській мові // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 48–58
11. Залесский А. Н. Специфика диспалатализации шипящих в юго-восточном наречии украинского языка // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. – 1982. – М. : Наука, 1985. – С. 152–176.
12. Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К. : Наукова думка, 1972. – 182 с.
13. Мартинова Г. І. До проблеми генези середньонаддніпрянського діалекту // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 10–17.
14. Мартинова Г. Генеза середньонаддніпрянського діалекту у світлі ізоглос // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Випуск 24. – Ужгород : Видво УЖНУ «Говерла», 2011. – С. 128–131.
15. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика / Г. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 367 с.
16. Мельничук А. С. О языке Киевской летописи XII века // IX Міжнародний з'їзд славістів : Слов'янське мовознавство [Доп.]. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 116–142.
17. Никольский А. А. О языке Ипатской летописи // Русский филологический вестник. – 1899. – Кн. 1–2. – Т. XLII. – С. 23–110.
18. Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров / за ред К. Г. Орловой. – М. : Наука, 1970. – 455 с.
19. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К. : Наукова думка, 1988 – 277 с.

20. Раппопорт П. А. Картографирование типов древнерусских жилищ // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л. : Наука. – 1974. – С. 221–227.
21. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М. : Наука, 1982. – 590 с.
22. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. – Л. : Наука, 1982. – 142 с.
23. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. – М. : Наука, 1968. – 289 с.
24. Хабургаев Г. А. «Изогlossная стратиграфия» – основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка. – Кишинев, 1973. – С. 192–201.
25. Хабургаев Г. А. Об условиях междисциплинарного подхода к решению проблем славянского этногенеза // Полесье и этногенез славян : Предвар. материалы и тез. конф. – М., 1983. – С. 10

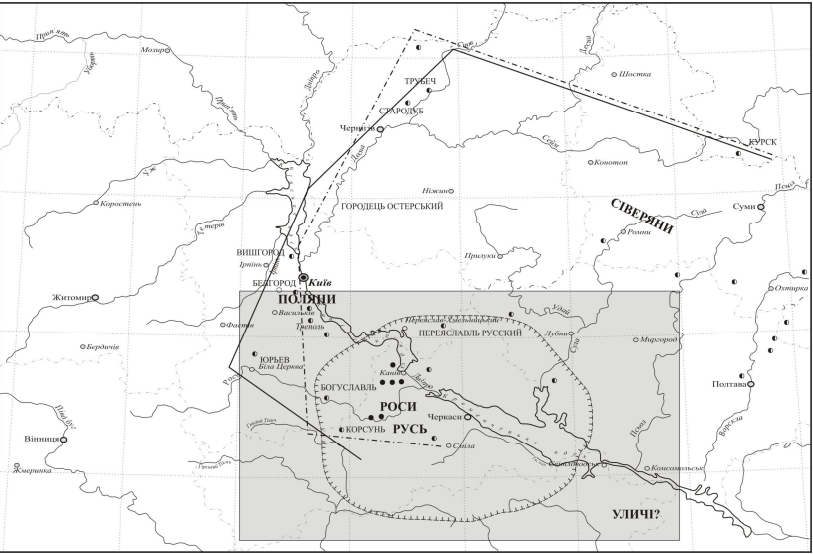
Умовні позначення говірок

О – Острів Рокитнянського р-ну, У – Ульянівка Переяслав-Хмельницького р-ну **Київської обл.**; Зр – Зорівка, К – Коробівка, Пщ – Піщане, Ск – Скориківка Золотоніського р-ну, Бб – Бобриця, Хм – Хмільна Канівського р-ну, Ст – Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну, Вс – Васютинці, Кр – Крутьки Чорнобаївського р-ну **Черкаської обл.**; СП – Слобода-Петрівка Гребінківського р-ну, Б – Біївці, Іс – Ісківці Лубенського р-ну, Лз – Лазірки, Он – Онішки, Ч – Черевки Оржицького р-ну, Крж – Крижанівка, Ш – Шишаки Хорольського р-ну **Полтавської обл.**,

ММ 57

ММN

Коментарі до карт

ММ57 – Середньонаддніпрянські ареали (на бланківці АУМ,1)

+++ – фонетична структура лексеми сочевиця: *сичи(а, о)виц'а* (к.78);

.... – фонетична структура лексеми огірок: *з'ірок* (к. 87);

^^^ – кореляція твердості / м'якості приголосних фонем /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*к) (к. 90);

^^^ – сполука [мй] як відповідник *м' перед рефlekсами наголошеного *к: *м'йако, м'йати* (к. 91);

^^^ – сполука [кв] як відповідник /ф/ у лексемі *квар|тук* (к. 99);

++++ – нейтралізація опозиції /т'/ : /к'/: *к'істо, к'існий* (АУМ, 1, к. 104; АУМ, 3, III, к. 15);

+++ – звук [ш'] перед [а] (<*к): *ло|ш'а* (к. 122);

+++ – звук [ч'] перед [а] (<*к): *во|лоч'ам'* (к. 23);

*** – відсутність протетичного [в] перед [у]: *у|хо, у|са* (к. 136), *уз'к|ий* (к. 137), *уж* (к. 138).

ММN – Середньонаддніпрянська історико-культурна зона (за археологічними й історичними свідченнями)

———— «Руська земля» у вузькому розумінні поняття (за Б. Рибаківим);

----- «Руська земля» (Київщина і Поросся) за археологічними матеріалами VI – VII ст.

● ● найважливіші місця знахідок речей VI – VII ст.

||| Середня Наддніпрянщина у вузькому розумінні поняття (за А. Чабаном).

Hanna Martynova

On Originating the Mid-Upper-Dnieper Dialect

This paper investigates the origins of distinguishing the mid-upper-Dnieper historical-cultural zone: linguistic, historic, archeological, ethnography evidence, which gave an opportunity to determine the beginning of formation of the mid-upper-Dnieper dialect; it has also given grounds for the hypothesis of its originating through a complex characteristics in both synchrony and diachrony, exposing a phenomenon, typical for it – friction consonants in their soft (palatalized) and hard (non-palatalized) allophones.

Key words: *genesis, mid-upper-Dnieper dialect, historical-cultural zone, isoglossal stratigraphy, areal, mid-palatal phonemes, friction consonants.*